

Monika Milosavljević*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*
monika.milosavljevic@gmail.com

Evidencija o životinjama u srednjem veku unutar kulturno-istorijske paradigme*

Apstrakt: Rad se bavi preispitivanjem odnosa između arheološke paradigme, terenske prakse i arheoloških zapisa nastalih u Srbiji u drugoj polovini XX veka. Reč je o potrebi revalorizacije „starih“ arheoloških zapisa u kontekstu tekućih teorijskih promena i prilagođavanja postojeće evidencije novim istraživačkim perspektivama. Ova opšta pitanja biće razmatrana na primeru kulturno-istorijskog ili „tradicionalnog“ tumačenja sahranjenih životinja u srednjovekovnoj arheologiji u domaćem kontekstu. Primeri koji su analizirani vezuju se za vreme između IX i XI veka, te su do sada bili interpretirani u ključu „stepena hristijanizacije“, odnosno prisustva paganskih tradicija. Promena ugla omogućava da isti arheološki zapisi budu razmatrani kroz specifična pitanja ljudsko-životinjskih odnosa i „životinjskog obrta“. Reč je o ostacima pasa, ovce/ovaca, zmija i jedne veverice u grobnim srednjovekovnim kontekstima.

Ključne reči: epistemologija, ljudsko-životinjski odnosi, srednjovekovni arheološki zapisi, kulturno-istorijska paradigma, paganstvo, ritual, funerarna praksa

Uvod

Rad ima za cilj ponovnu analizu arheološke evidencije o sahranjenim životinjama pronađenim u srednjovekovnim kontekstima, koja je nastajala unutar srpske arheologije pod okriljem kulturno-istorijske paradigme u drugoj polovini XX veka. Ovaj pristup zahteva mnogostrukost uvida i multidisciplinarnost, kao i otvorenost ka novim perspektivama u teoriji i metodologiji arheologije. Kako bi se razumelo zašto su sahranjeni skeleti životinja bili zanemareni ili margina-

* Rad je nastao u okviru projekta *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu* (177008) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a predstavlja objavljeno saopštenje sa skupa *Srpska arheologija između teorije i činjenica VII: Arheološki teren, autoritet i moć* održanog 29. i 30. marta 2019. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Za komentare i sugestije, veliku zahvalnost dugujem kolegama Perici Šeparu, Zorici Kuzmanović, kao i anonimnim recenzentima.

lizovani u prošlosti arheologije kao discipline, ovoj reinterpretaciji ću pristupiti s pozicije sociologije znanja, te propitivanja na koji način i unutar kojeg okvira se određeno znanje proizvodi. U skladu sa stanovištima oca konstruktivističkog pristupa u sociologiji znanja, Ludvika Fleka (Ludwik Fleck), ključ za razumevanje proizvodnje znanja jeste u kolektivitetu naučne zajednice, a ne u pojedinačnim pregnućima kako se ranije podrazumevalo (Heking 2012, 89–92; Bourdieu 2014, 92–93; Milosavljević 2015, 33–40; 2016, 88–100). Arheološka zajednica i njene norme presudno utiču na način gledanja i uviđanja, razmišljanja i zaključivanja o arheološkom zapisu i njegovoj interpretaciji. Kodifikovanje arheološkog zapisa takođe zavisi od disciplinarnе kulture i tradicije, obrazovanja, sistema finansiranja i institucionalne infrastrukture – tako što sve ovo utiče na konkretnu praksu arheološkog rada (up. Sikimić 2019, 11–17). Ukoliko bismo danas optuživali kulturno-istorijske arheologe za nemar prema životinjskim skeletima u procesima dokumentovanja, čuvanja i interpretiranja to bi bio pokazatelj prezentizma, koji je neadekvatan za ovu vrstu analize (Trigger 2008, 17–26). Upravo suprotno, uprkos normativima kulturno-istorijske paradigme, domaći arheolozi su u specifičnim prilikama pokazivali radoznalost ka čudnom i iznimnom, tako da je njihova pažnja proizvela evidenciju koja nadilazi okvire u kojima su radili. Arheološki tragovi koje su oni ostavili predstavljaju okidač za lokalno promišljanje novih teorijskih tendencija poznatih kao „životinjski obrt“ (Ritvo 2007; Andersson Cederholm et al. 2014).

Proučavanje životinja u ljudskoj prošlosti postalo je izrazito popularno u socijalnoj antropologiji, arheologiji, istoriji, istoriji umetnosti i društvenim naukama u celini (Žakula i Živaljević 2019, 153–172). Posledično, dolazi do ukrštanja znanja o socijalnim aspektima života životinja sa onima koje su tradicionalno proučavale prirodne nauke, čak i u kontekstu medijevističkih studija (Cohen 1994, 59–80; O’Connor 2007, 1–10). Kritičke studije o životinjama i ljudsko-životinjskim odnosima mogu se veoma dobro inkorporirati u tradicionalne srednjovekovne teme i doprineti kompleksnijem razumevanju srednjeg veka. Drugim rečima, u okviru pristupa koji zovemo „životinjski obrt“, životinje se mogu posmatrati kao saputnice ljudima, a ne samo kao resursi za uzgoj, lov ili izlaganje egzotičnog. One su, takođe, više od dobrog za jelo (resurs) i dobrog za mišljenje (totem),¹ pa u skladu sa tim treba tumačiti i osteološke ostatke životinja na arheološkim lokalitetima (Taylor 2018).

¹ Aludiram na Levi-Strosovu perspektivu: „Životinje totemizma prestaju da budu, jedino i prvenstveno, bića od kojih se strahuje, kojima se divi ili koja se rado jedu: iza njihove čulne realnosti naziru se pojmovi i odnosi, koje spekulativna misao stvara polazeći od podataka dobijenih posmatranjem. Shvata se najzad da prirodne vrste nisu izabrane zato što su ‘dobre za jelo’, već zato što su ‘dobre za mišljenje’“ (Levi-Stros 1979, 117).

Promene u kurikulumu koje su nastupile od 2002. godine na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, čija je suština bila otvaranje ka različitim savremenim teorijskim pristupima i jačanje kritičkog mišljenja, doprinele su dugoročno i promeni arheološke prakse u Srbiji (Babić, Vasiljević i Drašković 2014, 31–36; Babić 2015, 9–12). Konkretno, jedna od posledica je bila i jačanje polja bioarheologije i arheozoologije najpre u studijama praistorije, a potom i u drugim arheološkim oblastima (Živaljević 2013). Zbog toga ovde neće biti detaljno razmatrane one celine koje su iskopavane od 2000. godine pa do danas, iako ću ih koristiti za poređenja gde to bude relevantno. Zarad fokusiranosti, baviću se isključivo arheološkim lokalitetima koji se nalaze u balkanskom delu današnje Republike Srbije, južno od Save i Dunava, a na kojima su pronađene sahranjene životinje u srednjem veku. Uprkos optimizmu koji proizilazi iz studija ljudsko-životinjskih odnosa i „životinjskog obrta“, postavlja se pitanje da li je reinterpretacija postojeće evidencije uopšte moguća i da li se problemi suočavanja novih teorijskih uvida sa postojećim podacima mogu prevazići?

Stara evidencija

U radu će biti razmotrena tri primera² zabeležene evidencije o sahranjivanju životinja u srednjem veku interpretiranim unutar kulturno-istorijske paradigme u XX veku: Dubravica-Orašje, Pontes, Ravna-Slog. Redosled izlaganja lokaliteta je zasnovan na hronologiji iskopavanja, što treba da posredno omogući kontekstualizaciju metodologije arheoloških iskopavanja u pogledu prepoznavanja značaja životinja za arheološku interpretaciju. „Zabeležena evidencija“ može biti pleonazam, ali na osnovu terenskog iskustva pretpostavljam da je veoma očekivano da srednjovekovne životinje, naročito iz poznijih razdoblja srednjeg veka, ne budu adekvatno tretirane, dokumentovane, analizirane i čuvane. Postoji evidencija o životinjama koju arheolozi čuvaju samo u sećanju i ona za koju je mogao biti zamišljen neki interpretativni okvir (paganstvo, varvarstvo) pa su i dokumentovane. Ovde je izbor sužen na one koje su kodifikovane kao deo arheološkog zapisa. Na osnovu postojećih podataka nije moguće dati temeljan pregled, već otvoriti pitanja o sahranjivanju životinja, te njihovom dokumentovanju u tradiciji domaće arheologije. Pretpostavka od koje polazim je da životinje nisu bile u fokusu istraživanja, budući da je unutar kulturno-istorijske

² Ako isključimo Vojvodinu, kao i različite situacije usputnog spominjanja, ova tri primera su jedini konteksti sahranjenih životinja koji pružaju bilo kakvu osnovu za interpretaciju. Potpuno posebnu celinu vrednu svake pažnje predstavljaju životinje pronađene u funerarnoj praksi unutar Avarskog kaganata na teritoriji današnje Vojvodine – među kojima konji zaslužuju specijalan tretman (Kovačević 1977; Bugarski 2014).

paradigme prioritet bilo kulturno-hronološko određenje materijalne kulture, uz kulturnu/etničku determinaciju.

Najšire govoreći, pojam evidencije se može shvatiti kao dokaz ili svedočanstvo. U arheologiji se pod evidencijom podrazumevaju različiti ostaci prošlosti: artefakti, ekofakti i njihovi konteksti (Lucas 2012, 1–17). Pozitivističko shvaćanje evidencije podrazumeva da je evidencija po sebi data, dok se iz post-pozitivističke perspektive evidencija stvara kroz istraživački proces. To, pak, ne znači da post-pozitivistički ugao čini evidenciju nepouzdanom i spornom, već da su kontrolni mehanizmi za proveru pouzdanosti evidencije različiti iz pozitivističke i post-pozitivističke perspektive. Pozitivistička perspektiva se fokusira isključivo na fenomene koji su iskustveni, te se radi samo na onim pitanjima koja mogu da se opaze i izmere, kao i gde može da se prediktivno razmišlja. Fokusira se na otkrivanje zakona, hipotetičko-deduktivni metod, insistira se na empirizmu, testiranju hipoteza i eksperimentalnom pristupu (Olsen 2002, 81–112; Hastrup 2004, 455–461).

U ovom radu, zauzimam post-pozitivistički pogled na evidenciju, koji je zasnovan na filozofiji kritičkog realizma i svesti o proizvodnji znanja. Pod tim se podrazumeva da nezavisna realnost postoji, ali da možemo biti kritični prema našoj mogućnosti da saznamo realnost. Zbog stalno prisutne mogućnosti greške, post-pozitivisti insistiraju na triangulaciji višestrukih merenja i posmatranja. Iz postpozitivističkog ugla, najbolji način da se unapredi interpretacija nije u tome da se očekuje objektivnost od jednog naučnika, već da se zaključivanje do najboljeg objašnjenja sprovodi triangulacijom brojnih naučno-zasnovanih perspektiva. Dodatno polje za raspravu u prirodi arheološkog znanja je pododređenost arheoloških podataka. Reč je o pitanju stepena pouzdanosti na osnovu kojeg možemo zaključivati o ljudskoj dinamici u prošlosti kroz arheološke ostatke. Iako nije moguć „totalni zapis“, arheolozi stalno usavršavaju svoje tehnike prikupljanja podataka i iskopavanja. Upravo u cilju popravljavanja kroz utvrđivanje prethodnih propusta, evidencija se razume u kontekstu proizvodnje naučnog znanja i epistemološkog procesa, a ne isključivo kao nezavisni dokaz. Zbog toga se pod evidencijom u radu posmatraju različiti fenomeni: uslovi nastanka znanja, sami ostaci, arheološki konteksti i dokumentacija o njima (Olsen 2002, 264–267; Hastrup 2004, 468–470; Babić 2018, 105–110).

Kao teorijska osnova za analizu stare evidencije koristim perspektivu koju su izneli Robert Čepmen (Robert Chapman) i Alison Vajli (Alison Wylie) u knjizi *Evidential Reasoning in Archaeology*. Razumeti nešto što iskopavamo ili pronalazimo u naučnom procesu je obeleženo učenjem da vidimo određenu situaciju (*learning to see*) odnosno da je vidimo kao nešto što je vredno pitanja i beleženja (*learning to see as*). Kao i u drugim naukama, tako i u arheologiji, uslovi za izvođenje istraživanja zasnivaju se na procesu postepenih aproksimacija. Pretpostavke i postupci su mogući zahvaljujući „skelama“ različitog tipa,

koje se više neće videti kada posao bude završen. Reč je o teorijskim osnovama, podrazumljivom znanju, tehničkim veštinama, društvenoj povezanosti, institucionalnoj podršci, okvirima refleksivne kritike. Pored metafore skela (*scaffolding*), Čepmen i Vajli koriste i „butstrap“ metod koji predstavlja jedan od metoda reuzorkovanja podataka iz originalnog skupa podataka. Izraz (*bootstrapping*) potiče iz opisa barona Minhauzena koji je sam sebe izvukao iz močvare povlačenjem kaiševa na sopstvenim čizmama. Na sličan način, vredi uvažiti pokušaje reinterpretacije, kada se više nije moguće vratiti na teren niti rekonstruisati sve, a naročito ne konceptualne, „skele“ istraživača. Reinterpretacija je moguća ukoliko se nastanak stare evidencije kontekstualizuje, a izbegnu zamke prezentizma ili podrazumevane neutralnosti arheološkog zapisa (Chapman and Wylie 2016, 5–6, 93–141).

U radu se analiziraju životinje sahranjene sa ljudima, ili samostalno sahranjene u grobnim celinama. Tema nisu strategije eksploatacije životinja u srednjem veku kroz analizu životinjskih kostiju nađenih unutar kulturnog sloja i drugih arheoloških celina, kao ni drevne bolesti životinja (up. Marković 2018, 141–147).

Dubravica-Orašje, 1947. godina

Arheološki lokalitet Dubravica-Orašje se nalazi na desnoj obali Velike Morave, u neposrednoj blizini rimskih ostataka Marguma. Reče je o višeslojnom lokalitetu, pri čemu su najviši slojevi okarakterisani kao oni koji čuvaju srednjovekovno naselje i nekropolu. Ova srednjovekovna faza lokaliteta datovana je u širok hronološki opseg, od X do XVI veka. Radovima su rukovali Đorđe Mano Zisi, Rastislav Marić i Milutin Garašanin 1947. godine, a nakon iskopavanja su publikovali zajednički izveštaj u časopisu *Starinar* 1950. godine, pod naslovom „Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radu u 1947. godini“. Istraživanje praistorijskih, antičkih i srednjovekovnih ostataka na ovom lokalitetu je trajalo od 19. 9. do 4. 10. 1947. godine sa prosečno 40 radnika dnevno (Mano-Zisi, Marić i Garašanin 1950, 143).

Kopani su rovovi, tako da je u rovu III iskopan srednjovekovni materijal uključujući i 6 srednjovekovnih grobova ukopanih u napušteno rimsko naselje. Zanimljivo je da su samo tri groba u celini istražena, a da su kod preostale tri grobne celine otkrivene samo lobanje dok su postkranijalni delovi skeleta zalazili u profil, te su kao takvi ostavljeni nedokumentovani. U rovu II je otkriveno 9 grobova, koje Đorđe Mano Zisi poredi sa tada poznatim srodnim slovenskim grobovima u: Mravincima, Feneku kod Kesthelja, Bijelom Brdu i Ptuju. Prema tipologiji arheoloških nalaza konstatovani su neki hronološki osetljivi nalazi poput bronzane naušnice sa prizmom iz groba I ili srebrne naušnice sa malom piramidom iz groba IV. Za ove nalaze nedostaju crteži i fotografije, postoji samo oskudna deskripcija. U grobu IV pronađen je i novac Jovana Cimiskije (969–

976), a u grobu broj IX srebrni mađarski novčić kralja Stefana (997–1038). Prema pronađenom novcu, nekropola (iz rova II) se može vezati za X–XI vek. Kod svih grobova je konstatovano dosta gareži i životinjskih kostiju, ali nikakvi detaljniji podaci nisu dostupni. Nalazi su pobrojani, ali je izostala analiza po grobnim celinama. Tako se navodi da su u grobovima pronađeni žito, staklene posude, fragmenti tzv. „slovenske keramike gradinskog tipa“, „gledosane vizantijske keramike“, nakit u vidu „đerdana“, naušnica i staklenih narukvica, koštane igle, ljuštore školjki i gvozdeni klinovi (Mano-Zisi, Marić i Garašanin 1950, 143–164). U grobu VII, unutar ove grobne zone, u rukama dečijeg skeleta nalazio se skelet veverice. Veverica je priložena kao omiljena životinja. Ne postoje nikakvi detaljniji podaci, niti informacije o tome ko je i kako izvršio determinaciju vrste (Jovanović 1974, 54).

Vojslav Jovanović, naknadno, konstatuje da način izlaganja u izveštaju kao i način dokumentovanja nisu bili zadovoljavajući. Dat je plan samo manje nekropole (rov III), ali ne i ostalih (Mano-Zisi, Marić i Garašanin 1950, 143–164; Jovanović 1974, 50–55). Nedostaju grobni zapisnici, detaljni podaci o nalazima, fotografije i crteži nalaza. Ovaj izveštaj je još 1952. godine kritikovao i Josip Korošec u *Arheološkom vestniku* (Korošec 1952, 161–163).

Kao olakšavajuća okolnost je uzeto to što je reč o izveštaju sa jednog od prvih iskopavanja starosrpskog nalazišta, kome prethode samo radovi Miloja M. Vasića u Basatu i Tihomira Đorđevića u Žagubici. Naime, reč je o prvom istraživanju iz ove oblasti na teritoriji Srbije posle Drugog svetskog rata (Jovanović 1974, 51).

Pontes, 1979–1980. godina

Arheološki lokalitet Pontes ili Trajanov most – kastrum Pontes nalazi se 5 km nizvodno od Kladova, na mestu današnjeg sela Kostol. Reč je o rimskom kastrumu koji je podignut uz Trajanov most. Radovima na Trajanovom mostu, odnosno kastrumu Pontes u 1979. i 1980. godini je rukovodio Milutin Garašanin kao direktor iskopavanja, uz Miloja Vasića i Gordanu Marjanović-Vujović. Reč je o kamenom utvrđenju iz prve polovine II veka, koje je tokom rimskog perioda više puta dograđivano i rekonstruisano. Kastel Pontes gubi svoj strateški značaj u IV veku, da bi bio ponovo obnovljen u vreme Justinijana, te ponovo korišćen u srednjem veku (Marjanović-Vujović 1990, 238–239).

Anitički ostaci su u srednjem veku ponovo upotrebljavani u periodu od IX do XI a zatim od XII do XIV veka. Ostaci srednjovekovnog Pontesa su pronađeni unutar antičkog utvrđenja, kao i na severnoj padini izvan bedema. Sahrane životinja vezuju se za fazu IX–XI veka i pronađene su unutar naselja na severnoj padini, iako je na lokalitetu pronađena i nekropola sa humanim ostacima.

Na dunavskoj padini severno od utvrđenja, pronađena je tzv. ranosrednjovekovna nekropola I, koja je nakon iskopavanja okvirno datovana u IX–X vek (Garašanin, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 46). Dejan Radićević je predložio drugačije datovanje na osnovu nalaza pronađenih u okviru grobnih celina. Po njegovom mišljenju, ranosrednjovekovna nekropola I se može vezati za razdoblje X–XI veka (Radićević 2004, 72–75).³

Tokom iskopavanja, velika pažnja je bila posvećena iskopavanju po kvadratnoj mreži s naročito detaljnim praćenjem stratigrafije. Uprkos tome, integrisanje svih podataka i njihovo razumevanje je teško pošto nije objavljen plan u celini, niti osnove svih celina. Gordana Marijanović-Vujović je ukazala da stratigrafija konstatovana u jednom od istraženih kvadrata unutar utvrđenja (kvadrat L/13) može da posluži kao dobar okvir da se shvate srednjovekovni slojevi na Pontesu. Tako je *prvi horizont stanovanja*, prema njenom mišljenju, opredeljen u kraj VIII i prvu polovinu IX veka, a u njemu je u ovom kvadratu pronađena kuća 9. *Drugi horizont stanovanja* vezuje se za drugu polovinu IX i X vek, kada je na mestu kuće 9 podignut novi objekat – kuća 7. *Treći horizont stanovanja* vezuje se za XI vek i iz ovog horizonta je izdvojena kuća 13. U sloju između kuće iz XI veka i zemlje koja je zatrpala kuću 7 pronađena je ostava (ostava B) gvozdene alata, a među njima i bronzani bokal sa natpisom na grčkom jeziku. Predmeti pronađeni u okviru ostave predstavljaju uglavnom zemljoradničke i drvodeljske alatke. Među njima pronađena bronzana posuda zapravo predstavlja crkvenu sasudu čija je namena u originalnom kontekstu bila vezana za bogoslužjenje. Dakle, ovi horizonti su nastali nad ili ukopavanjem u ranovizantijski sloj (takozvani sloj C). Veoma je interesantno da su u sloju iznad (dakle, u sloju B) – pored fragmenata srednjovekovne keramike IX i X veka, celih i fragmentovanih tegova za ribarske mreže te gvozdene alatke – primećeni rasuti i poremećeni delovi ljudskih skeleta (delovi lobanja i kičmeni pršljenovi). Gordana Marjanović-Vujović interpretira da ostava podjednako kao i rasute ljudske kosti ukazuju na mogućnost da se ovi arheološki konteksti povežu sa određenim istorijskim događajima (Garašanin, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 44–45).

Kuće datovane u period od IX do sredine X veka pronađene su i na severnoj padini, na prostoru van bedema Pontesa. Istraživači su ih grupisali kao *ranosrednjovekovno naselje*. Reč je o objektima koji su poluukopani u padinu, gusto zbijeni, četvorougone osnove sa kamenim pećima. Jedna od kuća kojoj je u

³ Nalazi u grobnim celinama konstatovani su u okviru groba 35 (dve karike), 43 (karika, dva prstena i niska), 52 (tri naušnice, dugme i niska sa priveskom od staklene paste), 58 (prsten). Pokojnici su bili slobodno ukopavani u jednostavne rake, orijentisani istok-zapad, polagani na leđa sa lobanjama postavljanim na potiljak. Od uobičajenog opruženog položaja odstupao je samo grob br. 61, u kojem je pokojnik sahranjen na desnom boku, sa zgrčenim nogama i rukama savijenim u laktu i prebačenim jednom preko druge.

potpunosti očuvana osnova je kuća 3. U sloju koji se vezuje za ovo ranosrednjovekovno naselje pronađeni su pored fragmenata keramike, pršljenci za vretena bikoničnog oblika, koštana šila i koštane drške za alatke, sečiva gvozdениh noževa, amuleti-astragali sa šrafiranim površinama i brusevi. Pored žrvnjeva, koji su brojni, u ovom sloju česti su i tegovi, izrađeni od glačanih rimskih opeka, sa obaveznom rupicom za vešanje. Ovom naselju mogu se pripisati i jame sa sahranjenim životinjama. Pominju se dva takva konteksta. Prvi od njih vezuje se za istraživanje zona koje su tehnički odvojene kao kvadrat K/5 i kvadrat L/5, ali zapravo predstavljaju celine koje idu jedna za drugom. Tokom istraživanja 1979. godine, u kvadratu K/5 je pronađena lobanja ovce ogradena kamenjem pored dva lonca. U susednom, već pomenutom kvadratu, bio je skelet ovce. Nije jasno da li je reč o ostatku iste individue ovce (Garašaniн, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 45–46).

Tokom arheoloških istraživanja 1980. godine u jami levkastog oblika koja se nalazila ispod kuće 4, otkriveni su skeleti dva psa. U jami je bilo kamenje postavljeno u dva reda, između kojih je pronađeno nekoliko fragmenata srednjovekovne keramike. Pored ovih predmeta, pronađen je i teg od opeke i dve kružne pločice napravljene od rimske opeke. Skelet prvog psa bio je položen po osi jugoistok-severozapad. Oko kamenja je bilo tragova gorenja, čak je i jedan astragal označen sa tri jamice bio nagoreo. Preko skeleta psa nalazio se novi red kamenja, a u njemu ponovo fragmenti keramike i teg načinjen od rimske opeke. Drugi skelet psa ležao je orijentisan suprotno od prvog, po osi severozapad-jugoistok. Takođe su i u ovoj zoni bili vidljivi tragovi gorenja. Preko ovog skeleta psa, takođe je bilo naslagano kamenje. Na osnovu raspoložive dokumentacije nije jasno da li su jame otpadne ili predstavljaju sahranjene životinje. U slučaju pasa, zbog opisa depozicije, čini se da je reč o sahranjivanju, dok u slučaju ovce, zbog prirode dokumentovanja, pitanje ostaje otvoreno (Garašaniн, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 46).

Ravna-Slog, 1994–1996. godine

Srednjovekovna nekropola Ravna-Slog datovana u IX–XI vek, nastala na rimskoj nekropoli IV–V veka, nalazi se u istočnoj Srbiji u selu Ravna, u blizini Knjaževca. Na ovom lokalitetu, koji je iskopavan od 1994. do 1996. godine, uz nekoliko skeleta ljudi pronađeni su i skeletni ostaci zmiја (Petković et al. 2005; Milosavljević, u štampi). Zanimljivo je da je 1996. godine na Filozofskom fakultetu odbranjen doktorat iz oblasti antropoloških nauka „Zmiја u običajima i verovanjima kod Srba“ u kome se autorka Sofija Kostić poziva i na arheološka istraživanja. Rad je izrazito teorijski zastareo, pisan u stilu komparativne antropologije XIX veka, ali svedoči o zainteresovanosti za ovu temu u oblasti društvenih nauka (up. Kostić 1996).

Naime, tokom arheoloških iskopavanja konstatovana su 72 poznorimska groba (sa 75 sahranjenih individua) (IV–V vek) i 65 srednjovekovnih grobova (IX–XI vek) u okviru iste nekropole. Ovaj lokalitet je smešten u blizini rimskog i ranovizantijskog utvrđenja *Timacum Minus* (I–VI vek). Pretpostavlja se da je između kasnorimskog i srednjovekovnog stratuma sahranjivanja postojao kulturni hijatus, ali da je tokom srednjeg veka stari kulturni prostor bio ponovo iskorišćen.

Na srednjovekovnoj nekropoli lokaliteta Ravna-Slog je prema rezultatima fizičko-antropološke analize pronađeno 12 muških i 20 ženskih individua. Od 33 primera kada pol nije mogao biti određen, 29 individua su bila deca, a najveći broj njih u starosnoj grupi do jedne godine. Pored brojnih zanimljivih srednjovekovnih nalaza, ono što izaziva naročitu pažnju su skeleti zmijski zatečeni u 5 srednjovekovnih grobova. Među srednjovekovnim grobovima, ostaci zmijski su pronađeni uz skelete ženskih individua u 4 različita groba (grobovi br. 11, 24, 73, 120) i u jednom dečijem grobu (grob br. 37). Ostaci zmijski su u grobovima koji su datovani u rimski period, u jednom ženskom (grob br. 4) i u jednom dečijem (grob br. 53). U knjizi *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac* (2005), koja je publikovana kao detaljan izveštaj sa iskopavanja, zaključeno je da su zmijski tu pronađeni, zato što su grobovi bili pogodno stanište za ovu vrstu gmizavaca. Drugim rečima, ovi ostaci zmijski su u primarnom publikovanju rezultata iskopavanja tretirani kao ekofakti i nije im pridavana naročita pažnja (Petković et al. 2005).

Međutim, detaljnim pregledom pozicije zmijskih ostataka u grobovima na osnovu arheološke dokumentacije može se pretpostaviti da je mala verovatnoća da su zmijski uginule u grobovima usled prirodnih uzorka. Prvi indikator za dovođenje u pitanje postojeće interpretacije bio je ostatak zmijski u potpuno ispruženom položaju u grobu 37. Naime, bilo da su bolesne ili da su iznenada umrle u trenutku hibernacije, zmijski su sklupčane da bi očuvale svoju telesnu temperaturu (Reitz and Wing 2008, 90; Todd et al. 2009, 1221–1222; Bartosiewicz et al. 2013, 82; Tomović and Lakušić 2015, 49–63). Ostaci zmijski u opruženom položaju bi mogli da ukažu na ljudsku aktivnost koja je povezana sa određenom pogrebnom praksom. Prema etološkim pokazateljima, pozicije zmijski u grobovima ne ukazuju na njihovu prirodnu smrt na tim mestima, već na ljudsku manipulaciju zmijskim telima.

Ukoliko se zmijski ostaci interpretiraju kao kulturna depozicija, otvaraju se novi problemi, pošto su skeleti zmijski pronađeni i u rimskom i u srednjovekovnom stratumu. Novije interpretacije imaju dva pravca: 1) da je reč o kulturnom kontinuitetu od rimskog do srednjovekovnog perioda (Petković i Miladinović-Radmilović 2013, 47–60; Petković et al. 2016) ili 2) da su svih sedam grobova sa zmijskim ostacima zapravo srednjovekovni (Milosavljević, u štampi). U slučaju ovog iskopavanja, revizije interpretacije su moguće pošto postoje

detaljni grobni zapisnici, kao i plan nekropole, uz jasne podatke o materijalnoj kulturi po grobnim celinama. Raspravi doprinose rezultati manjih zaštitnih iskopavanja obavljenih na istoj nekropoli od 2013. do 2015. godine. Ova istraživanja još uvek nisu u celini objavljena. Prema preliminarnim rezultatima, otkriveno je novih pedest kasnorimskih i ranosrednjovekovnih grobova, među kojima i oni koji su koji pripadaju horizontu VIII veka. Međutim, nema dovoljno argumenata da se sahrane sa životinjama na Ravni datuju u VIII vek. Srednjovekovni grobovi u kojima je pronađena materijalna kultura kao i zmijski ostaci, datuju se preciznije u kraj IX i početak X veka na osnovu hronološko-tipološke analize naušnica pronađenih u grobovima 11 i 73. Apsolutne metode datovanja nisu urađene na ovom lokalitetu. Za hronološko određenje, one bi bile od pomoći, uprkos ograničenjima.

Da je nekropola Ravna-Slog, veoma važna u pogledu razumevanja ljudsko-životinjskih odnosa u ranom srednjem veku govori i grob 159. otkriven tokom recentnih iskopavanja i detaljno dokumentovan. Reč je o grobu žene, individualne starosti 40–45 godina, uz koju je, oko vrata, pronađen skelet odrasle muške lisice starosti između 2 i 4 godine (Petković, Bulatović i Bizjak 2015, 89–90; Petković, Bulatović i Bizjak, *u štampi*).

Prisustvo životinja – odsustvo hrišćanstva

Životinje pronađene kao deo funerarne prakse, naročito ako je reč o skeletima u celini – interpretiraju se kao svedočanstvo o paganskim ritualima ili procesima prilagođavanja kada se hristijanizacija na centralnom Balkanu nalazila u povelju (Špehar 2017, 117 *sa starijom literaturom*). Ovakvo objašnjenje je utemeljeno u kulturno-istorijskoj paradigmi i kao takvo može biti sasvim validno. Međutim, ono odgovara veoma ukрупnjenim pitanjima koja se odnose na celokupna društva i kulture. Nasuprot fokusu na životinjama te njihovom odnosu s ljudima, stoji težnja kulturno-istorijske arheologije da nam kaže nešto o velikim promenama, tipičnim odlikama i karakteristika materijalne kulture koje se vezuju za neku kulturnu grupu, odnosno narod. Kulturno-istorijska škola mišljenja je u srednjovekovnu arheologiju uvedena nakon Drugog svetskog rata kao izrazito inovativna za našu sredinu, zaslugama Jovana Kovačevića i Milutina Garašanina. Brojni drugi arheolozi su nadalje doprinosili učvršćivanju narativa kulturno-istorijske arheologije, te njima dugujemo uređen sistem znanja veoma različit od upitnih temelja koje je postavio Miloje M. Vasić u prvoj polovini XX veka (Milosavljević 2015, 180–196; Novaković 2015, 114–124). Naravno, da je reč o kulturno-istorijskoj paradigmi, predstavlja retrospektivan pogled. U trenutku učvršćivanja ovog pristupa, on je viđen kao jedini moguć način bavljenja arheologijom u domaćem kontekstu. Reč je o partikularističkom i normativnom pogledu na kulturu, pri čemu je analitički alat, arheološka

kultura ili grupa, često povezivana sa etnicitetom naroda ili socio-ekonomskim jedinicama. Klasifikacija i tipologija artefakata je uzimana kao metodološki osnov, a „zdravorazumska“ epistemologija zasnovana na indukciji, potvrđivanju i deskripciji (Webster 2009, 20–22). Unutar srednjovekovne arheologije, kao fundamentalne tekstove možemo uzeti naučni članak Milutina Garašnina „Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika“ (1950), doktorat Jovana Kovačevića „Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena: studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana“ (1953), kao i njihov zajednički udžbenik *Pregled materijalne kulture u ranom srednjem veku* (1950). Na ovim osnovama uvodi se pojam arheološke kulture/kulturne grupe (Belobrdske, Ketlaško-karantanske, Dalmatinsko-hrvatske, Kestheljske) kao i pojam nošnje koji pomaže u etničkoj dijagnostici, odnosno termin etnogeneza za proučavanje etničkog kontinuiteta (Garašnin 1950, 27–34; Garašnin i Kovačević 1950; Kovačević 1953).

Sam pojam hristijanizacije u domaćoj srednjovekovnoj arheologiji u drugoj polovini XX veka obeležen je načinom na koji je ovaj koncept u arheološkim krugovima shvaćen kao *akulturacija*, uz perspektivu domaće istorije i etnologije. Istorija je u tom smislu relevantna pošto se na osnovu nje može ostvariti jedan od osnovnih ciljeva kulturno-istorijske arheologije – da ponudi hronologiju određene materijalne kulture i prakse. Način na koji hronološki okvir određuje Ljubomir Maksimović može poslužiti u tom smislu.

„Hristijanizacija jednog paganskog naroda nikad nije isključivo čin idejnog, nego pre svega političkog opredeljenja. Stoga je njen odlučujući zamah na ovom prostoru mogao nastupiti tek stvaranjem relativno organizovanih državnih tvorevina Srba i Hrvata, odnosno prevazilaženjem rudimentarne organizacije plemenskih saveza koji su izvesno vreme po doseljavanju, u najboljem slučaju, imali ulogu federate ili tampon zone prema avarskom svetu. Taj preobražaj vezan je za IX vek, vreme posle iščezavanja avarske pretnje, kao što su za isto stoleće vezani i neki njeni osnovni preduslovi koji dolaze is spoljnog sveta: aktivniji povratak Vizantije na Jadran, porast suparništva između Rima i Carigrada i porast zainteresovanosti oba centra za učvršćivanje interesnih sfera kroz širenje sopstvenih međusobno različitih političkih i verskih, ako ne i civilizacijskih, modela. Najzad, generisanje unutrašnjih mogućnosti Vizantije za agresivniji nastup ka varvarskom svetu, susednom ili udaljenom svejedno, bilo je završeno do sredine istog, IX stoleća“ (Maksimović 1996, 172–173).

Zanimljivo je da je pitanje koje se postavlja orijentisano ka narodu, odnosno jednom etnicitetu, a da se konceptualno širenje hrišćanstva vidi kroz binarnu opoziciju civilizacije i varvarstva. Ovaj model je detaljno kritikovan u slučaju kulturno-istorijskog objašnjenja romanizacije, kao i unutar postkolonijalne kritike. Dometi ove kritike mogu se primeniti i na hristijanizaciju. Međutim, pitanje koje želim da postavim ne tiče se toliko sadržaja pojma hristijanizacije, već pojma paganstva.

U domaćem naučnom kontekstu on je snažno obeležen etnografskom perspektivom Veselina Čajkanovića. To ni malo ne treba da čudi pošto je jedan od ključnih autoriteta za utemeljivače kulturno-istorijskog pristupa u srpskoj arheologiji, odnosno predratnu generaciju Vasićevih studenata, bio Čajkanović (1881–1946). Sudbina njegovog sveta ideja povezana je sa diskreditacijom i zaboravljanjem sve do sedamdesetih godina XX veka, kada je njegovo delo postalo predmet masovnog čitanja. Naime, Veselin Čajkanović je tokom Drugog svetskog rata bio dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Sudio mu je Sud časti 1945. godine, a preminuo je 1946. (Loma 2006, 9). Uprkos tome, njegov značaj kao jednog od utemeljivača etnologije u našoj sredini je neporeciv. Tome dodatno doprinosi i to što je 1903. godine završio studije klasičnih jezika na Velikoj školi u Beogradu, studije nastavio u Nemačkoj, boraveći u Lajpcigu i Minhenu. Doktorirao je 1907. godine na tumačenju antičkih poslovice kod profesora Karla Krumbahera (Krumbacher) na Univerzitetu u Minhenu. Karijeru nastavnika na Univerzitetu u Beogradu, u statusu docenta na Filozofskom fakultetu, je započeo 1908. godine. Uz rad na Filozofskom fakultetu gde je predavao starorimsku književnost i latinski podučavao je na Bogoslovskom fakultetu, gde je bio nadležan za predavanja iz uporedne istorije religije (Jovanović 2008). Prema sećanjima Milutina Garašanina, Čajkanovićevi komentari iz istorije religije su davali širinu obrazovanju studenata Filozofskog fakulteta (Babić, Tomović 1996, 10). Opisane okolnosti omogućile su široku diseminaciju Čajkanovićevog shvatanja paganstva, koje se najuopštenije shvata kroz odsustvo hrišćanstva. Determinacija kroz negaciju (paganstvo je odsustvo hrišćanstva) ne omogućava puno razumevanje onoga što bi fenomeni prepoznati pod kišobranom paganstva mogli da znače. Zbog toga je potrebno razmotriti šta su teorijske osnove na kojima je Čajkanović afirmativno definisao paganstvo.

Čajkanovićevim ključnim delom, koje je ostalo nedovršeno, smatra se *Stara srpska religija i mitologije*. U svojim radovima pre svega se služio komparativnim metodom. Bojan Jovanović je skrenuo pažnju da se Čajkanović bavio etnološki zanimljivim arhaičnim pojavama, koje su se očuvale u seoskim sredinama (Jovanović 2008, 42). Prema shvatanju Bojana Jovanovića, Veselin Čajkanović je svoje ideje bazirao na odbacivanju značaja animizma, čije je značenje preuzeo od Edvarda Tajlora (Edward Tylor). Nasuprot tome, prihvatljivije mu je bilo Milerovo tumačenje animizma. Ova zapažanja daju izvestan okvir u određivanju paradigmatskog opredeljenja Čajkanovićevih interpretacija (Jovanović 2008, 42). Odnosno, reč je o jednodimenzionalnom evolucionizmu kao prihvatljivom naučnom okviru, a naročito značaju Maksa Milera (Max Miller) za razumevanje prošlosti i mitova u sadašnjosti, kao relikta prošlosti. Potvrde o ovom mogu se pronaći i u detaljnom iščitavanju Čajkanovićevih tekstova.

Njegovo osnovno pitanje ticalo se razumevanja religije u vremenu kada je srpski narod pripadao paganizmu, a o čemu nije ostalo pisanih izvora. Pre sve-

ga on je smatrao da se religija jednog naroda ne može promeniti ni lako ni brzo, uprkos hrišćanstvu. Građu za rekonstrukciju prema njegovom mišljenju predstavljaju: savremeni religijski običaji, norme, verovanja, usmena tradicija, topografska i lična imena, rečnik. Prošlost za kojom je tragao je nazivao „našom mitskom prošlošću“ i smatrao je da ju je moguće rekonstruisati, uprkos tome što su narodni običaji zabeleženi tek u XIX i XX veku (Čajkanović 2003, 20–22).

Set ideja o čijem je prenosu na „predratnu generaciju“ važno promisliti tiče se pojave koju je Čajkanović zvao „unutrašnji sinkretizam“. On se, slično Tajloru, bazira na uverenju o mogućnosti rekonstrukcije najranijih faza ljudske kulture na osnovu načela jednoobraznosti ili uniformnosti kulturnih preostataka odnosno sirivala. Čajkanović nije na ovaj način eksplicirao ovo konkretno polazište, ali je upotrebljavao termin prežici u kontekstu koji je srodan Tajloru. Ključne opšte pojave na osnovu kojih je gradio sliku paganske prošlosti su: duhovna sila ili mana, fenomen „ne valja se“, fenomen „čistote i nečistote“ ili tabui, animizam i totemizam. Na osnovu toga on razvrstava i hronološki određena verovanja. Na primer, običaj da se mrtvački pokrov sme seći samo kamenom, preostatak još iz neolitskog vremena, zabrana da se za vreme grmljavine ne sme krstiti, je iz doba prelaska na hrišćanstvo (Čajkanović 2003, 26).

Shvatanje o prežicima i unutrašnjem sinkretizmu je jedno od idejnih opštih mesta za arheologiju u drugoj polovini XX veka i razlog zbog koga se se olako povezuju fenomeni iz etnografske sadašnjosti seoskog života sa pretpostavljenim paganskim običajima. Zbog toga što je reč o paradigmatiski veoma zastarelo svetonazoru, koji vezujemo za jednolinijski evolucionizam, prema ovakvom pristupu danas treba biti veoma obazriv.

„Životinjski obrt“ vs. „kulturno-istorijska“ evidencija

Ukratko prikazani pregled stanja ukazuje na dominaciju kulturno-istorijskog pristupa uz dodatke jednolinijskog evolucionizma kao konceptualnog arsenala koji je arheolozima u domaćoj sredini do sada bio na raspolaganju kada interpretiraju sahranjene životinje u ranom srednjem veku. Iako sahranjene životinje svakako mogu biti indikacija odsustva hrišćanstva, ovi pristupi mogu vrlo malo pomoći razumevanju individualnih biografija ljudi i životinja koji su sahranjeni zajedno ili životinja koje su ljudi sahranili. Promena ugla u ovom smislu deo je paradigmatске promene koja se široko definiše kao ontološki obrt, a uže shvaćeno zove se „životinjski obrt“ (Žakula i Živaljević 2019, 155–174). Ključne tačke promenjenog pogleda na arheologiju danas mogu se definisati kao prevazilaženje dualističkog obrasca mišljenja, uz izrazit značaj posthumanističke filozofije i novog materijalizma (Harris and Cipolla 2017, 129–170). Jedan od aspekata posthumanističkog pristupa je posmatranje životinja u arheološkom zapisu kao

sapatnica ljudi u prošlosti. Dok su doprinosi ontološkog obrta u celini još uvek kontroverzno polje, koji se između ostalog kritikuju zbog težnje da ne budu nova naučna paradigma već nova kosmologija, studije životinja u arheologiji u novom ključu imaju vrlo utemeljene osnove (Simić 2018, 62–63; Stoczkowski 2018, 45–67; Žakula i Živaljević 2019, 153–172).

Studije ljudsko-životinjskih odnosa, koje se danas podvode pod „životinjski obrt“, javljaju se od početka osamdesetih godina XX veka unutar društvenih nauka, a naročitu ekspanziju doživljavaju posle 2000. godine. Reč je o multidisciplinarnom poduhvatu koji pomera fokus sa ljudi ka životinjama, odnosno bićima koja nisu klasifikovana kao ljudi (Tylor 2018, 1–2). Polje koje nastaje u tom smislu se oslanja na „teoriju aktera i mreža“ (Actor-Network Theory, *théorie de l'acteur-réseau*) Bruna Latura (Bruno Latour) koja upisuje dejstvenost neljudskim aktantima, poput životinja ili mašina (Spasić 2007, 43–45). Drugim rečima hijerarhija između ljudi i životinja biva destabilizovana kroz brisanje nužno pasivne objektivizacije životinja. Danas se pitamo o životinjskim iskustvima, njihovim interakcijama sa ljudima, kao i njihovim istorijama odnosa sa nama. Ova pitanja snažna su refleksija pokreta za prava životinja i njihov paradoksalno „humaniji“ tretman, od zooloških vrtova do farmi. Kao i u drugim oblastima, tako i u srednjovekovnim studijama, priče o ljudsko-životinjskim odnosima teško izbegavaju da životinje budu tretirane kao „prozori i ogledala“ za ljude i ljudska društva (npr. Cohen 1994, 59–76). Većina studija je zainteresovana više za reprezentaciju životinja nego za same ljudsko-životinjske odnose, te se i unutar polja javljaju stalne napetosti. Uprkos potrebi da se izbegne antropocentrizam, nužno je razumeti i epistemološke limite proučavanja koje imamo kada se bavimo među-vrsnom komunikacijom. U tom smislu, potrebno je istaći polja koja je moguće naučno istraživati u ljudsko-životinjskim odnosima. Rane studije ljudsko-životinjskih odnosa se od savremenih razlikuju po savremenom insistiranju na tome da su životinje važne po sebi. Taj vid posmatranja je, u izvesnom smislu, epistemološki dostupniji za socijalne antropologe, nego za arheologe (v. Žakula 2017, 57–98).

Socijalna arheozoologija i njen skorašnji razvoj omogućava da se pozabavimo značenjem, kao i odnosima životinja sa ljudima, prevazilazeći tako ograničenja klasične arheozoologije koja podrazumeva pojednostavljeno rečeno određivanje vrsta, tragova kasapljenja i paleopatoloških promena. U skladu sa tim životinjske sahrane mogu biti depozicije koje više svedoče o socijalnim nego o ekonomskim aspektima života. U arheološkom slojevima najčešće nailazimo na dezartikulisane i fragmentovane životinjske skelete, ali kada se nađe na artikulisane skelete životinja oni se najčešće interpretiraju kao „specijalni depoziti sa životinjama“ (special animal deposits). Kada su životinjski skeleti u asocijaciji sa ljudskim, oni se shvataju kao dar, kao pratioci za drugi svet, kao emocionalni odgovor, kao ljubimci koje uz čoveka polažu oni koji žale nad pokojnikom

(Morris 2016, 11–18). Uprkos nastojanju da klasifikujemo vrste depozicija i njihovo značenje, treba uvažiti kompozitnu prirodu grobnih situacija. Mnoge mogu istovremeno biti interpretirane i tako da su položene životinje žrtvovane, da su važna oprema za život posle smrti (npr. konji, psi), da su neotuđivo vlasništvo ili svedočanstvo o snažnoj povezanosti (Härke 2014, 52–54). Ipak, dominantno, sahranjene životinje se interpretiraju kao ritualne depozicije ili svedočanstvo o žrtvovanim životinjama (Morris 2012, 12). Uz uvažavanje da je emocije i intimnost između ljudi i životinja teško proučavati, žaljenje, gubitak i bol su retko artikulirani kada se interpretiraju sahrane i smrt životinja. Životinje često ne pripadaju onoj kategoriji koja je vredna žaljenja, kao i neke grupe ljudi u sadašnjosti i prošlosti poput migranata ili robova (DeMello 2016).

Sa stanovišta postprocesne arheologije, paradigmatičko određenje u potpunosti determiniše evidenciju nastalu tokom iskopavanja. Posledično, iskopavanja sprovedena pod okriljem kulturno-istorijske škole mišljenja mogu da odgovore samo na pitanja kulturno-istorijske arheologije. Zbog toga su mogućnosti reinterpretacije *a priori* slabe. Ograničenja su dodatna zbog nedostupnosti, nepostojanja kompletne terenske evidencije i neadekvatnog arhiviranja. Posledično, arheolozi se u praksi reinterpretacije najčešće oslanjaju na aspekte arheološke evidencije, objavljene tako da odgovori na pitanja kulturno-istorijske arheologije. Odnosno, podaci kojima raspolažemo veoma su udaljeni od kompleksnosti arheološkog zapisa koja je neophodna za nove uvide. Ovom problemu treba pridodati i specifičnu prirodu arheološkog znanja, odnosno njenu nereplikabilnost (neponovljivost), u čemu se arheologija razlikuje od drugih eksperimentalno zasnovanih naučnih oblasti. Posledično, postoji niz problema u procesu reinterpretacije „stare“ evidencije, ali se ova evidencija može tretirati kao interpretativno korisna pod uslovom da se adekvatno kontekstualizuje.

Kao dodatna ilustracija o zanemarivanju životinja može da posluži lokalitet Čutovo, na Mirijevu kod Beograda. Sistematsko iskopavanje je obavljeno u tri etape, kojima je rukovodila Marija Bajalović-Birtašević. Prvo iskopavanje bilo je 1955. godine, druga etapa je obavljena 1958. godine, a treća 1959. godine. Knjiga *Srednjovekovna nekropola u Mirijevu* objavljena je 1960. godine. Nekropola je datovana u period od XII do XIV veka, a istraženo je 160 grobova (ljudi). Samo u uvodu se pominje da se za grobnicu 115 sa ove nekropole može vezati celina od tri konja, za koje se navodi da su zakopani plitko i bez veze sa grobovima u blizini (Bajalović-Birtašević 1960, 6). Prema tumačenju Vojislava Jovanovića, konji su deo znatno mlađe celine na Mirijevu, koju čine: skeleti ratnika razbacanih bez pravila, jedan dekapitiran ljudski skelet, kao i četiri pomenuta konja (Jovanović 1974, 57).

Kao primer sasvim suprotne, savremene tendencije, oličene u rastu arheozoologija pristupa i uske specijalizacije, može se navesti primer iskopavanja lokaliteta Ušće kod Obrenovca 2009. godine, kojim je rukovodio Zoran Simić

(Simić, Janković i Mihajlović 2012, 182). Među kasnoantičkim grobovima, otkrivena je i jedna sahrana koji je okarakterisan kao avarska, sa kraja VIII odnosno početka IX veka. Kulturno određenje ovog groba (G7) je izvršeno na osnovu materijalne kulture (delova ratničke opreme) koja je pronađena uz sahranjenu ljudsku individuu i koja pripada Drugom avarskom kaganatu. Uz artefakte, pronađene su i kosti konja, ovce ili koze i jedna kost govečeta. Pored pokojnika je položen konj, sa njegove desne strane. Konj je orijentisan suprotno od čoveka, sa glavom kod njegovih nogu. Reč je o poziciji koju konj zauzima kada spava ili kada se odmara; a uz njega je otkrivena i konjska oprema (gvozdene uzengije i žvale). Vrlo su dobro interpretirani svi bioarheološki podaci o konju, dok o čoveku i materijalnoj kulturi sa kojim je sahranjen ne postoje objavljeni podaci. Naime, za konja iz groba 7 znamo da je star 7 do 8 godina, da postoje indikacije spondiloznog oboljenja kičmenog stuba, te da je sedlanje najverovatnije počelo pre završetka rasta individue (Marković 2013, 276–290). Između dve ekstremne opcije, savremeno usko specijalizovano znanje orijentisano ka životinjama svakako je bolje i korisnije u odnosu na manjak dokumentovanih celina sa životinjama, ali se strukovno može težiti ka optimalnoj interpretaciji podjednako i ljudskih i životinjskih aspekata.

Pitanje stare evidencije o sahranjenim životinja nije sasvim lako za interpretaciju ni u drugim kontekstima. Recimo, Džejms Moris (James Morris) je za depozite sa životinjama u Velikoj Britaniji počevši od neolita do srednjeg veka našao četiri tipa tumačenja: 1) funkcionalno; 2) ritualno; 3) mešano (funkcionalno-ritualno); 4) bez interpretativnog komentara (Morris 2011, 149). Sigurnost ocene najpre zavisi od kvaliteta evidencije koja je na raspolaganju. Na ocenu utiče da li je reč o divljoj ili domaćoj vrsti. Bez istraživanja, upisuju se razlike u značenju i između domaćih vrsta. Za pse se apriori pretpostavlja posebna pažnja (odnosno ritualno pohranjivanje mrtvog tela), dok pronađeni skelet ovce u sličnom kontekstu polaganja u jamu često biva interpretiran kao bolesna životinja koja je bačena pošto nije mogla da bude iskorišćena kao meso (Morris 2011, 2012, 2016).

Da bi se odmaklo od ove zamke binarnih opozicija (ritualno-funkcionalno), neophodno je malo detaljnije uvesti promenu perspektive koju donosi „životinjski obrt“ u srednjovekovne studije. U srednjem veku, životinje su korišćene za rad, zabavu i ljubav (pa i bestijalnu⁴), ali su kao sirovina upotrebljavane njihovo meso, koža i kosti. Neke su mogle biti tretirane kao osobe, druge ili iste kao sirovina. Među najranijim studijama o životinjama u srednjem veku su one posvećene javnim suđenjima životinjama, te se iz ove perspektive može reći

⁴ O seksualnim kontaktima sa životinjama kod pravoslavnih Slovena saznajemo na osnovu zabrana i kažnjavanja u kanonima. Prekršaj je uglavnom izjednačavan sa preljubom i homoseksualnim odnosom (Levin 2006, 269–271).

da su u srednjem veku životinje i te kako tretirane kao akteri. To su bića koje su smatrana odgovornim za štetu (uništavanje letine) ili za nasilje nad ljudskim bićem (slučajevi svinja koje pojedu bebe) (Cohen 1994). Knjiga koja tretira vukove kontekstualno i nadilazi ekonomske aspekte posmatranja, a vidi se kao reprezent obrta u srednjovekovnim studijama je studija Aleksandra Pluskovskog (Aleksander Pluskowski) *Vukovi i divljina u srednjem veku (Wolves and Wildernes in the Middle Ages)* iz 2006. godine. U okviru studija srednjovekovne književnosti popularno je proučavanje višeznačnosti granice između ljudskog i životinjskog u kontekstu srednjeg veka, a kao primer može da posluži sjajna knjiga Doroti Jamamoto (Doroty Yamamoto) *Granice ljudskosti (The Boundaries of the Human)* iz 2000. godine. Na istom tragu, Karl Stil (Karl Steel), baveći se ljudsko-životinjskim odnosima uvodi kao ključan pojam nasilje u studiji *Kako načiniti čoveka: životinje i nasilje u srednjem veku (How to make a Human: Animals and Violence in the Middle Ages)* iz 2011. godine. (up. Taylor 2018, 2–5). Dok je više nego neophodno posmatrati neke od ljudsko-životinjskih odnosa kao socijalne, interakcije kao relacije, dugotrajne i snažne, bila bi prezentistička zamka da savremenu potrebu za zaštitom životinja nekritički preselimo, naročito, u srednji vek (up. Hill 2013, 117–127). Oprez nam naročito nalaže ideja veoma zastupljena u *Fiziologu*, kao prirodoslovnoj i teološko-didaktičkoj formi, koja nam osvetljava neke od srednjovekovnih svetonazora, podudarnih i hrišćanskom pristupu, da su životinje stvorene da budu čoveku na korist (Lazić 1989, 9–28). Na primer, za enciklopedistu iz XIII veka, Bartolomeja Anglikanskog (Bartholomeus Anglicus), životinje su stvorene tako da i njihova tela mogu da leče čoveka. Između ostalog, lavlja dlaka može pomoći kod lečenja hemoroida kod ljudi (Cohen 1994, 61).

Zaključna razmatranja

Situacije koje u iznete kao evidencija za razmatranje omeđene su usko hronološki od IX do XI veka. Nema pisanih izvora koji bi potpomogli razumevanje opštih simboličkih okvira koji se odnosi na životinje, već su arheološki ostaci osnovna građa na koju se možemo osloniti. Iako je evidencija kojom raspolažemo izuzetno ograničena, ona i dalje sadrži određeni interpretativni potencijal. Više od interpretacije, cilj ove rasprave bio je da kritički razmotri nove teorijske perspektive i zavisnost njihove upotrebe od arheološki dokumentovane evidencije. Možda za sada može da ostane otvoreno pitanje da li su životinje smatrane vrednima same po sebi i koje od njih su bile viđene kao saputnice, odnosno osobe, u srednjem veku. Nasuprot tome, poruka na kojoj želim da insistiram jeste da su životinje vredne dokumentovanja, čuvanja i interpretiranja, kada se pronađu u arheološkom zapisu.

Jedna od arheoloških celina sa Pontesa odnosi se na jamu ispod kuće 4, u kojoj su položena dva psa. Polaganje kamenja oko i nad telima pasa, kao i pažljivo postavljanje njihovih tela tako da su orijentisani jedan nasuprot drugom mogu se uzeti kao indikativne aktivnosti. Teg načinjen od rimske opeke nalazio se i uz jedno kao i drugo telo psa uz materijalnu kulturu koja je mogla biti i deo kulturnog sloja (fragmenti keramike, opeke, astragal). Ova situacija bi, među drugim izloženim, najpre mogla biti interpretirana kao ona u kojoj su životinje položene s naročitom pažnjom (up. DeMello 2016).

Sahranjivanje pasa nije neobična pojava u ranom srednjem veku u različitim kontekstima zato što su još od neolita shvaćene kao *par excellence* životinje saputnice ljudi. Oni su prva pripitomljena vrsta i shvataju se kao aktivni agenti društvenih zbivanja (Morey 2010, 150–207). Sahranjeni sa ljudima u Skandinaviji vikinškog perioda interpretirani su tradicionalno kao pokazatelj višeg statusa (Gräslun 2004, 167). Novija istraživanja govore u prilog tome da su u Skandinaviji psi sahranjivani isključivo sa ljudima, bilo muškarcima ili ženama, boljeg ili lošijeg socijalnog statusa, a pojavljuju se i među inhumiranim i kremiranim pokojnicima (Nichols 2018, 8–17). Ranosrednjovekovni grobovi pasa na nekropolama „germanskih“ plemena su relativno prisutna pojava. Oni su interpretirani ili kao pratnja za lov ili kao psi koji su potrebni da bi napadali vukove i nakon smrti (Prummel 1992, 154–156).

Kod nas ima nekoliko primera sahranjenih pasa. Na lokalitetu Velika Humka u Batajnici iz X–XI veka, zahvaljujući reviziji dokumentacije i arheološkog, humanog i zooosteološkog materijala ustanovljen je, između ostalog, i jedan primer sahrane žene i psa iz ranog srednjeg veka. Lokalitet je sistematski istražen 1958. i 1959. godine, a prvi put sistematično objavljen 2016. godine. U sačuvanom materijalu pronađen je deo skeleta psa, ali elementi koji su sačuvani ukazuju da je u grob 25 bila položena najverovatnije cela jedinka psa starijeg od osam godina (Marković, Radišić 2016, 192–206). Pokojnica uz koju je položen pas je imala deformaciju leve butne kosti, kako je uočeno tokom iskopavanja. Humani skeletni ostaci iz ovog groba nisu sačuvani da bi bila moguća naknadna fizičko antropološka analiza (Špehar, Strugar-Bevc 2016, 31). Pojava sahranjivanja pasa (mahom uz ljude) sreće se i u Avarskom kaganatu na lokalitetima: Donjovaroška/Najeva ciglana, Nekadašnja ciglana Komloš, Čik-Bačko Petrovo Selo, Dobrosavljeva ciglana-Mokrin, Erdegljuk-Đavolja rupa, Perlek-Bečej, Ulica Žarka Zrenjanina 179 – Crna mačka u Pančevu (Bugarski 2014). Na lokalitetu Komini kod Pljevalja pronađena je konjanička sahrana uz dva psa, koja je originalno okarakterisana kao „avarska“, a u novije vreme kao potencijalno „germanska“ (Bugarski 2009, 82–83). Treba uvažiti da su psi ubijani da bi bili sahranjeni sa ljudima. I u kontekstima gde su detaljne arheozoološke analize urađene, kao što je primer Islanda u vikinško doba (800–1050), veoma je teško reći na koji način su psi završavali živote. U onim slučajevima gde je trag na

kostima moguće naći, reč je o ubijanju udarcem sekire koja je izazvala tešku frakturu lobanje (Leifsson 2018, 281–282).

Drugim rečima, sahranjivanje pasa na lokalitetu Pontes nije neočekivano. Sumnju da je reč o otpadnoj jami sa životinjama unosi jama sa skeletnim ostacima ovce (ili više jama, jedna u kojoj je lobanja ovce a druga u kojoj je ceo ili postkranijalni skelet ovce) u neposrednom susedstvu, koja nije najjasnije predočena u publikovanom izveštaju. U kvadratu K/5 je pronađena lobanja ovce ograđena kamenjem pored dva lonca, ali je veoma teško interpretirati karakter ove arheološke situacije bez dodatnih detalja. Autori izveštaja su okarakterisali pronađeno kao „jame sa sahranjenim životinjama“ (Garašanin, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 45–46). Zbog kulturno-istorijske pretpostavke u njihovom dokumentovanju i objašnjenju, pretpostavljam da sintagmu „sahranjene životinje“ ne bi koristili bez razloga. Nažalost, nisu predočili dodatne argumente za ovu interpretaciju.

Kada je reč o lokalitetu Ravna-Slog, može se sa velikom pouzdanošći reći da je prvobitna interpretacija danas preispitana i prevaziđena (Petković et al. 2016). Ona je glasila:

„Nalazi skeleta zmija otkriveni u grobovima 11, 24, 37, 73, 120, kao i u nekoliko kasnorimskih grobova, nisu trag nekog pogrebnog rituala, već samo ukazuju da su grobni ukopi ispunjeni prekopanom rastresitom zemljom bili pogodno stanište za ovu vrstu gmizavaca“ (Petković et al. 2005, 333).

Detaljne analize iz herpetološke perspektive, pokazale su da pozicija zmijske ukazuje da je reč o depozicijama koje su načinjene ljudskom rukom. Kao najbližu kulturno-hronološku paralelu, za ovu praksu, mogu se navesti primeri iz Avarskog kaganata (lokaliteti: Vác-Kavicsbánya, Zavod, Gyöng-Vásártér u Mađarskoj). Moguće je reći da su usmrćene zmijske polagane na specifičan način u dečije odnosno ženske grobove, a da nova istraživanja ukazuju da zmijske nisu jedine životinje koje su bile posmrtno pratiteljke ženama unutar populacije na lokalitetu Ravna-Slog (Milosavljević, *u štampi*). U grobu br. 159 sa ovog lokaliteta pronađena je žena sahranjena sa liscem oko vrata (Petković, Bulatović i Bizjak 2015, 89–90; Petković, Bulatović i Bizjak, *u štampi*). Na Ravni-Slog, je očigledno reč o zajednici koja ima problem sa velikom smrtnošću infanata, a neke od žena su specifično označene polaganjem mrtvih zmijske u njihove grobove (Milosavljević, *u štampi*).

Dečiji grob u kome je pronađen i skelet veverice sa lokaliteta Dubravica-Orašje predstavlja veoma upitnu celinu (Jovanović 1974, 54). Uz sve ograde u tom smislu, bitno je i preispitati da li bi i hipotetički ovakav kontekst mogao biti zamisliv u srednjem veku. Vredi istaći da je pored pasa i mačka, popularan ljubimac u srednjem veku bila i veverica koja je obično čuvana na povocu. U Britanskom muzeju se čuva zlatni prsten sa umetkom od safira na glavi prstena

iz XV veka, koji sa unutrašnje strane ima ugraviranu scenu žene koja na povocu drži vevericu. Ljubimci u srednjem veku su uopšteno govoreći najčešće vezivani za žene, sveštenstvo i učenjake (Walker-Meikle 2012, 1, 14). Veverice su bile zanimljivije kao izvor krzna, o čemu nam svedoči i heraldika, uz druge pokazatelje (Pluskowski 2007, 33–35). Zahvaljući analizi fragmenata ljudske lobanje iz prenormanskog Safolka u Velikoj Britaniji, uz analize populacija savremenih crvenih veverica na istom prostoru, pretpostavlja se da su upravo one mogle biti rezervoar za *Mycobacterium leprae* bacil, odnosno širenje lepre (gube) u srednjem veku na teritoriji koja je proučavana (Stinear and Brosch 2016, 702–703; Inskip et al. 2017, 1640–1648). Drugim rečima, omiljene životinje ponekad su predstavljale opasnost za ljude.

Konteksti koji su izloženi, iako su hronološki srodni, predstavljaju celine za sebe. Rasprava o njima imala je za zadatak da pokaže u kojoj meri je evidencija o životinjama važna, uz neophodnost adekvatnog čuvanja dokumentacije i osteološkog materijala (up. Dimitrijević 2017, 16–18). Dodatno, uprkos optimizmu i važnim pitanjima koji donosi „životinjski obrt“ u društvenim naukama, potrebno je biti veoma kritičan i ukazati na kompleksnost ljudsko-životinjskih odnosa o kojima arheologija svedoči. Kao i o ljubavi, izloženi primeri podjednako govore o nasilju (up. Steel 2011, 223–225; Pluskowski 2012, 1–7). U velikom opsegu isprepletane interakcije je potrebno naći narative koji bolje mogu da odgovore evidenciji, od direktnih preuzimanja inspirativnih primera iz socijalne antropologije.

Literatura

- Andersson Cederholm, Erika, Amelie Björck, Kristina Jennbert and Ann-Sofie Lönngren. (eds). 2014. *Exploring the Animal Turn, Human-Animal Relations in Science, Society and Culture*. Lund: Lund University.
- Babić, Staša i Miodrag Tomović. 1996. *Milutin Garašanin. Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T.
- Babić, Staša, Vera Vasiljević and Risto Drašković. 2014. „Reforma nastavnog plana na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu“. U *Radovi sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, uredili Predrag Novaković, Ivana Pandžić i Zrinka Mileusnić, 31–36. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Clio.
- Babić, Staša. 2015. „Arheologija na Univerzitetu u Srbiji između zahteva struke i društva“. *Arhaika* 3: 1–14.
- Bajalović-Birtašević, Marija. 1960. *Srednjovekovna nekropola u Mirijevu*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Bartosiewicz, László, Zsófia Kovács and Balázs Farkas. 2013. „Pass the Skeleton Key... Animals in an Early Copper Age Inhumation Burial from Pusztataskony–Ledence I, Hungary“. In *Unconformist Archaeology: papers in Honour of Paolo Biagi*. BAR

- International Series* 2528, edited by Elisabetta Starnini, 77–88. Oxford: Archaeopress.
- Bourdieu, Pierre. 2014. *Znanost o znanosti i refleksivnost*. Zagreb: Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Bugarški, Ivan. 2009. *Nekropole iz doba antike i ranog srednjeg veka na lokalitetu Čik*. Beograd: Arheološki institut.
- Bugarški, Ivan. 2014. „Arheologija Avara u Srbiji“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology (Debates in Archaeology)*. London: Bloomsbury.
- Cohen, Esther. 1994. „Animals in Medieval Perceptions. The image of the ubiquitous other“. In *Animals and Human Society: Changing Perspectives*, edited by Aubrey Manning, 59–80. New York: Routledge.
- Čajkanović, Veselin. 2003. *Srpska stara religija i mitologija*. Niš: Prosveta.
- DeMello, Margo (ed). 2016. *Mourning Animals. Rituals and Practices Surrounding Animal Death*. Michigan: Michigan State University Press.
- Dimitrijević, Vesna. 2017. „Zaštita bioarheološkog materijala u Srbiji“. U *Srpska arheologija između teorije i činjenica V: Arheologija između artefakata i ekofakata, knjiga apstrakata*. uredila Milena Gošić, 16–18. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.
- Garašanin, Milutin i Jovan Kovačević. 1950. *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*. Beograd: Prosveta.
- Garašanin, Milutin. 1950. „Ka najstarijim sloveskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika“. *Starinar n. s.* I: 27–37.
- Garašanina, Milutin, Miloje Vasić i Gordana Marjanović-Vujović. 1984. „Trajanov most—Castrum Pontes. Izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1980. godini“. *Derzapske sveske* II: 25–84.
- Gräslun, Anne-Sofie. 2004. „Dogs in graves – a question of symbolism“. In *PECUS: Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9–12, 2002*, edited by Barbro Santillo Frizell, 167–176. Rome: The Swedish Institute in Rome.
- Harris, Oliver and Craig Cipolla. 2017. *Archaeological Theory in the New Millennium. Introducing Current Perspectives*. London: Routledge.
- Hastrup, Kirsten. 2004. „Getting It Right. Knowledge and evidence in Anthropology“. *Anthropological Theory* 4 (4): 455–472. <https://doi.org/10.1177/1463499604047921>
- Heinrich, Härke. 2014. „Grave goods in early medieval burials: messages and meanings“. *Mortality* 19 (1): 41–60. <https://doi.org/10.1080/13576275.2013.870544>
- Heking, Ijan. 2012. *Društvena konstrukcija ali čega?* Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hill, Erica. 2013. „Archaeology and Animal Persons: Towards a Prehistory of Human-Animal Relations“. *Environment and Society: Advances in Research* 4: 117–136. <https://doi.org/10.3167/ares.2013.040108>
- Ilijić, Bojana. 2015. *Timacum Minus – dva sveta*. Knjaževac: Zavičajni muzej Knjaževac.
- Inskip, Sarah, G. Michael Taylor, Sue Anderson and Graham Stewart. 2017. „Leprosy in pre-Norman Suffolk, UK: biomolecular and geochemical analysis of the woman from Hoxne“. *Journal of Medical Microbiology* 66: 1640–1649. <https://doi.org/10.1099/jmm.0.000606>

- Jovanović, Bojan. 2008. „Čajkanovićeve put od antičke i narodne književnosti do srpske religije i mitologije“. *Glasnik etnološkog instituta SANU* LVI (1): 37–51.
- Jovanović, Vojislav. 1974. „Slovenske nekropole u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Korošec, Josip. 1952. Prikaz članka *Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radu u 1947. godini* Đorđe Mano-Zisi, Rastislav Marić i Milutin Garašanin. *Arheološki vestnik* III (1): 161–163.
- Kostić, Sofija. 1996. *Zmija u običajima i verovanjima kod Srba*. Doktorska dis. Filozofski fakultet: Univerzitet u Beogradu.
- Kovačević, Jovan. 1953. *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena: studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kovačević, Jovan. 1977. *Avarski kaganat*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Lazić, Milorad. 1989. „Fisiolog u vizantijskoj i srpskoj srednjovekovnoj književnosti“. U *Fisiolog-Srednjovekovni medicinski spisi (izbor)*, uredili Dimitrije Bogdanović, Milorad Pavić, Milorad Đurić i Milisav Savić, 9–28. Beograd: Prosveta.
- Leifsson, Rúnar. 2018. *Ritual Animal Killing and Burial Customs in Viking Age Iceland*. Doctoral dis. University of Iceland.
- Levi-Stros, Klod. 1979. *Totemizam danas*. Beograd: Beogradski izdavački-grafički zavod.
- Levin, Iv. 2006. *Seksualnost i društvo kod pravoslavnih Slovena od X do XVIII veka*. Loznica: Karpos.
- Loma, Aleksandar. 2006. „Veselin Čajkanović – sudbina čoveka i njegovog dela“. U *Veselin Čajkanović: 1881–1946, katalog izložbe*, uredila Marija Vranić-Ignjačević, 7–9. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“.
- Lucas, Gavin. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maksimović, Ljubomir. 1996. „Pokršćavanje Srba i Hrvata“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* XXXV: 155–174.
- Mano-Zisi, Djordje, Rastislav Marić i Milutin Garašanin. 1950. „Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radu u 1947. godini“. *Starinar n. s. knjiga* 1: 143–164.
- Marjanović-Vujović, Gordana. 1990. „Rural settlements in the 9th and 10th centuries in the Danube valley in Serbia“. In *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology*, edited by David Austin and Leslie Alcock, 236–250. London: Cambridge University Press.
- Marković, Nenad. 2013. „Skelet konja iz konjaničkog groba sa nekropole Ušće kod Obrenovca“. *Zbornik Narodnog muzeja (arheologija)* XXI (1): 276–290.
- Marković, Nenad. 2018. „Arheozoologija istorijskih perioda: razvoj discipline u Arheološkom institutu“. U *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*, uredili Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović-Vitas i Vojislav Filipović, 141–147. Beograd: Arheološki institut.
- Marković, Nemanja i Milica Radišić. 2016. „Životinje u pogrebnom ritualu na nekropoli Batajnica-Velika humka“. U *Batajnica-Velika humka: Ranomađarska nekropola*, uredili Perica Špehar i Nika Strugar Bevc, 192–206. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Milosavljević, Monika. 2015. „Koncept drugosti varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

- Milosavljević, Monika. 2016. „Ludwik Fleck’s concepts slicing through the Gordian Knot of Serbian Archaeology“. *Transversal: International Journal for the History of Science* 1: 88–100.
- Milosavljević, Monika. (u štampi). „Always Angular and Never Straight: Medieval Snakes in Human Graves?“. In *Animals on the Move in the Middle Ages*, edited by László Bartosiewicz.
- Morey, Darcy. 2010. *Dogs. Domestication and the Development of Social Bond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, James. 2011. *Investigating Animal Burials. Ritual, mundane and beyond*. Oxford: Archaeopress.
- Morris, James. 2012. „Animal ‘ritual’ killing from remains to meanings“. In *The Ritual killing and Burial of Animals: European Perspectives*, edited by Aleksander Pluskowski, 8–21. Oxford: Oxbow.
- Morris, James. 2016. „Mourning the Sacrifice. Behavior and Meaning behind Animal burials“. In *Mourning Animals. Rituals and Practices Surrounding Animal Death*, edited by Margo DeMello, 11–20. Michigan: Michigan University Press.
- Nichols, Christopher. 2018. „Hounds of Hel. An osteological investigation of dog skeleton in Vendel Period-Viking Age inhumations at Valsgårde cemetery“. Master thesis. Uppsala Universitet.
- Novaković, Predrag. 2015. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- O’Connor, Terry. 2007. „Thinking about Beastly Bodies“. In *Breaking and Shaping Beastly Bodies. Animals as Material Culture in the Middle Ages*, edited by Aleksander Pluskowski, 1–10. Oxford: Oxbow Books.
- Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd: Geopoetika.
- Petković, Sofija i Nataša Miladinović-Radmilović. 2013. „Neki primeri pogrebnog kulta na kasnoantičkoj nekropoli u Ravni (Timacum Minus) kod Knjaževca“. *Etno-kulturološki zbornik za proučavanje istočne Srbije i susednih oblasti XVII*: 47–60.
- Petković, Sofija, Bojana Ilijić i Nikola Radinović. 2014. „Nekropola Slog – Timacum Minus u Ravni kod Knjaževca“. U *Zaštitna arheološka iskopavanja 2013. godine. Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, uredila Dragana Antonović, 76–81. Beograd: Arheološki institut.
- Petković, Sofija, Dragica Bizjak and Jelena Bulatović. (u štampi). „Early Medieval Burial of Woman and Fox at the Necropolis Slog in Ravna (Timacum Minus) in Eastern Serbia“. In *Homines, Funera, Astra*. Alba Iulia: „1 Decembrie 1918” Universite, Alba Iulia.
- Petković, Sofija, Jelena Bulatović i Dragica Bizjak. 2015. „Jedna zanimljiva sahrana sa nekropole Slog u Ravni“. U *XXXVIII skupština i godišnji skup Srpskog arheološkog društva (Piro, 4–6. jun 2015. godine)*, *Knjiga apstrakata*, uredili Vojislav Filipović and Dragana Antonović, 89–90. Piro: Srpsko arheološko društvo.
- Petković, Sofija, Mira Ružić, Svetozar Jovanović, Marko Vuksan and Zsuzsanna Zoffmann. 2005. *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*. Beograd: Arheološki institut.

- Petković, Sofija, Nadežda Gavrilović-Vitas, Nataša Miladinović-Radmilović i Bojana Ilijić. 2016. *Pogrebni ritual i Dionisov kult u Ravni (Timacum Minus)*. Beograd: Arheološki institut.
- Pluskowski, Aleksander. 2007. „Communicating Through Skin and Bone: Appropriating Animal Bodies in Medieval Western European Seignorial Culture“. In *Breaking and Shaping Beastly Bodies. Animals as Material Culture in the Middle Ages*, edited by Aleksander Pluskowski, 32–51. Oxford: Oxbow Books.
- Pluskowski, Aleksander. 2012. „Introduction: The Ritual Killing and Burial of Animals in the Past“. In *The Ritual Killing and Burial of Animals. European Perspectives*, edited by Aleksander Pluskowski, 1–7. Oxford: Oxbow Books.
- Prummel, Wietske. 1992. „Early Medieval Dog Burials among the Germanic tribes“. *Hellinium XXXII* (1–2): 132–194.
- Radičević, Dejan. 2004. „Groblja VII–XV stoleća uz desnu obalu Dunava između ušća Velike Morave i ušća Timoka“. Magistarska teza. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Reitz, Elizabeth and Elizabeth Wing. 2008. *Zooarchaeology* (Second edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritvo, Harriet. 2007. „On the animal turn“. *Daedalus* 136 (4): 121. <https://doi.org/10.1162/daed.2007.136.4.118>
- Sikimić, Vlasta. 2019. „Optimization of scientific reasoning: a data-driven approach“. Doctoral Dis. Faculty of Philosophy: University of Belgrade.
- Simić, Marina. 2018. „(Not) turning in the Widening Gyre: The (im)possibility of the ontological turn in Eastern Europe“. *Anthropological Notebooks XXIV* (2): 61–73.
- Simić, Zoran, Marko Janković i Vladimir Mihajlović. 2012. „Kasnoantička nekropola u selu Ušću kod Obrenovca“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 28: 179–200.
- Spasić, Ivana. 2007. „Bruno Latour, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije“. *Filozofija i društvo* 33: 43–73.
- Stinear, Timothy and Roland Brosch. 2016. „Leprosy in red squirrels“. *Science* 354 (6313): 702–703. <https://doi.org/10.1126/science.aal0145>
- Stoczkowski, Wiktor. 2018. „Bruno Latour, czyli teoria miłości-sieci. Szkic z antropologii nauki“. *Prace Kulturoznawcze* 22 (1–2): 45–67.
- Špehar, Perica. 2017. *Centralni Balkan od 7. do 11. veka. Arheološka svedočanstva*. Beograd: IP BOOKA.
- Špehar, Perica i Nika Strugar-Bevc. 2016. *Batajnica – Velika humka. Ranomađarska nekropola*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Taylor, Anna Lisa. 2018. „Where are the wild things? Animals in western medieval European History“. *History Compass* 16 (3). <https://doi.org/10.1111/hic3.12443>
- Trigger, Bruce. 2008. *A History of Archaeological Thought* (Second Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomović, Ljiljana and D Mitar Lakušić. 2015. „Habitat of Reptiles in Serbia“. In *Red Book of Fauna of Serbia II – Reptiles*, edited by Ljiljana Tomović, Miloš Kalezić and Georg Džukić, 49–63. Belgrade: Institute for Nature Conservation of Serbia.
- Todd, Josie, Joshua Amiel and Richard Wassersug. (2009) „Factors influencing the emergence of northern populations of Eastern Ribbon Snakes (*Thamnophis sauri-*

- tus) from artificial hibernacula“. *Canadian Journal of Zoology* 87 (12): 1221–1226. <https://doi.org/10.1139/Z09-114>
- Walker-Meikle, Kathleen. 2012. *Animal Pets*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Webster, Gary. 2009. „Culture History: A Culture-Historical Approach“ In *Handbook of Archaeological Theories*, edited by Alexander Bentley, Herbert Mascner, and Christopher Chippindale, 11–27. Lanham: Altamira Press.
- Žakula, Sonja i Ivana Živaljević. 2019. „Izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji i arheologiji II“. *Glasnik Etnografskog insituta SANU LXVII* (1): 153–172.
- Žakula, Sonja. 2017. „Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Živaljević, Ivana. 2013. „Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji“. *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 1137–1163. <https://doi.org/10.21301/eap.v8i4.12>

Monika Milosavljević

Department of Archaeology

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Evidence on Animals in the Middle Ages
in the Framework of Culture-Historical Paradigm*

The paper investigates the relationship between archaeological paradigm, fieldwork practice and archaeological records generated in Serbia after the World War II. The issue is the need to revalorize “old” archaeological records in the context of the current theoretical changes and of adaptation of the existing evidence to new research perspectives. These general issues are discussed on the example of culture-historical or traditional approach in Medieval archaeology in the Serbian context.

From the point of view of postprocessual archaeology, the paradigmatic position entirely determines the evidence generated during excavations. Consequently, it may be expected that the excavations conducted under the culture-historical school of thought may only answer the questions posed from the culture-historical viewpoint. Therefore, the limitations are great of reinterpretation of the evidence generated in the culture-historical framework. Additionally, the problems of reinterpretation are raised by inaccessibility or non-existence of complete field documentation or unsatisfactory archiving. In other words, the data at our disposal are far removed from the complexity of archaeological record necessary for new insights and a better understanding of the past. The problem is further influenced by the specific character of archaeological knowledge and the issue of non-replicability that differs archaeology from other experimentally grounded research areas. Consequently, a string of problems raises in the process of reinterpretation of the “old” evidence, but it can still be treated as useful in interpretation, provided that it is adequately contextualized.

The key points of the changed approach to archaeological research today may be defined as the overcoming of the notion of paradigm and the dualistic mode of thinking, with an emphasized importance of post-humanist philosophy and new materialism. One of the aspects of the post-humanist approach is the consideration of animals in archaeological record as companions to people of the past. This case-study considers specific issues of human-animal relations and “animal turn” on the grounds of the archaeological records interpreted as Mediaeval in the framework of the culture-historical paradigm. The new positioning of the “old” evidence stems from the theoretical tendencies linked to the “ontological turn” in social anthropology and archaeology, and the social epistemology of L. Fleck.

Keywords: epistemology, human-animal relations, Mediaeval archaeological record, culture-historical paradigm, paganism, ritual, funerary practice

*Évidence des animaux au Moyen Âge
dans le cadre du paradigme historico-culturel*

Le présent article reconsidère la relation entre le paradigme archéologique, la pratique sur le terrain et les enregistrements archéologiques provenant de Serbie après la Deuxième guerre mondiale. Il s’agit du besoin de revalorisation de « vieux » enregistrements archéologiques dans le contexte des changements théoriques actuels et de l’adaptation de l’évidence existante par de nouvelles perspectives de recherche. Ces questions générales seront traitées sur l’exemple de l’approche historico-culturelle ou traditionnelle dans *l’archéologie médiévale* dans le contexte national.

Du point de vue de l’archéologie post-processuelle, la délimitation paradigmatique détermine en totalité l’évidence produite pendant les fouilles. Par conséquent, il serait attendu que les fouilles faites sous l’influence de l’école historico-culturelle puissent répondre uniquement aux questions de l’archéologie historico-culturelle. Pour cette raison, la réinterprétation de l’évidence produite pendant les recherches historico-culturelles a de grandes limitations. En outre, les problèmes de réinterprétation surviennent aussi à cause d’inaccessibilité ou d’inexistence de l’évidence du terrain complète ainsi que d’archivage inadéquat. En d’autres mots, les données disponibles s’éloignent assez fortement de la complexité de l’enregistrement archéologique nécessaire pour une nouvelle reconnaissance d’une meilleure compréhension du passé. À ce problème il faut ajouter celui de la nature spécifique de la connaissance archéologique, c’est-à-dire de sa *non-répliquabilité* (non-répétabilité) par quoi l’archéologie se distingue des autres disciplines scientifiques expérimentales. Par conséquent, une série de problèmes surgit dans le processus de réinterprétation de la « vieille » évidence,

mais celle-ci peut être traitée comme utile de point de vue interprétatif à condition d'être contextualisée d'une manière adéquate.

Les points-clés de la perspective changée sur l'archéologie actuelle peuvent être définis comme le dépassement du concept du paradigme et du modèle de pensée dualiste, avec une grande importance de la philosophie post-humaniste et du nouveau matérialisme. Un des aspects de l'approche post-humaniste est l'observation des animaux dans l'enregistrement archéologique en tant que compagnons de l'homme au passé. Cette étude de cas traitera des questions spécifiques sur les relations humano-animalières et le « tournant animalier » à travers les enregistrements archéologiques interprétés comme médiévaux dans le paradigme historico-culturel. Le nouveau positionnement de la « vieille » évidence découle des tendances théoriques liées au « tournant ontologique » dans l'anthropologie sociale et l'archéologie et de l'épistémologie sociale de Fleck.

Mots-clés: épistémologie, relations humano-animalières, enregistrements archéologiques médiévaux, paradigme historico-culturel, paganisme, rituel, pratique funéraire

Primljeno / Received: 27. 6. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 24. 7. 2019.